

13

Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt

Lex Herweijer

13.1	Stijging van het opleidingsniveau	275
13.2	Opleidingsniveau grotendeels bepaald in de jeugd jaren	276
13.3	Opeenvolgende cohorten steeds hoger opgeleid	277
13.4	Opleidingsgeneraties?	280
13.5	De waarde van opleidingen op de arbeidsmarkt	285
13.6	Een verloren generatie op de arbeidsmarkt?	289
13.7	Slotbeschouwing	292
	Noten	293
	Literatuur	294

Samenvatting

Het opleidingsniveau van de bevolking is in de loop van de twintigste eeuw sterk verhoogd. Bij vrouwen heeft deze stijging zich nog sneller voorgedaan dan bij mannen, waardoor vrouwen hun achterstand inmiddels hebben ingelopen. Vanaf cohorten geboren omstreeks 1970 is de achterstand van vrouwen omgebogen in een voorsprong. De stijging van het opleidingsniveau van de bevolking heeft zich – overwegend – gelijkmatig voltrokken: er hebben zich geen duidelijke trendbreuken voorgedaan. Een uitzondering daarop is de stagnatie van de toename van het percentage hogeropgeleiden bij cohorten geboren in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. De stijging van het functieniveau op de arbeidsmarkt heeft die van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking niet kunnen bijhouden. Gevolg daarvan is dat het functieniveau van opgeleiden lager is geworden. De meerwaarde van hogere opleidingen ten opzichte lagere opleidingen blijft echter groot en beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden zijn in de loop van de jaren negentig weer toegenomen.

Schoolverlaters zijn degenen die het sterkst de gevolgen van schommelingen in de economische conjunctuur ondervinden. De vrees dat zij die in het begin van de jaren tachtig onder moeilijke omstandigheden op de arbeidsmarkt kwamen een verloren generatie zouden vormen, lijkt ongegrond. Op de langere termijn wijkt hun positie op de arbeidsmarkt nauwelijks af van die van schoolverlaters die in andere tijdvakken op de arbeidsmarkt kwamen.

13 Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt

13.1 Stijging van het opleidingsniveau

Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking in de loop van de twintigste eeuw enorm gestegen. Opeenvolgende geboortecohorten bleven steeds langer in het onderwijs en bereikten een hoger opleidingsniveau dan hun voorgangers. In dit hoofdstuk brengen we de veranderingen in het bereikte opleidingsniveau van opeenvolgende geboortecohorten in kaart. Dat het opleidingsniveau van recente cohorten in doorsnee veel hoger is dan dat van eerder geboren cohorten staat op voorhand vast. De vraag is of zich bepaalde patronen aftekenen: is het opleidingsniveau geleidelijk aan gestegen bij opeenvolgende geboortecohorten, of is de toename schoksgewijs verlopen onder invloed van veranderingen in het onderwijs of in de samenleving? En als er zich patroon aftekent in de opleidingsverdeling bij opeenvolgende cohorten, kunnen we op basis van dit patroon dan spreken van generaties in het onderwijs? En in hoeverre valt deze generatie-indeling samen met het bekende onderscheid tussen de vooroorlogse-, de stille-, de protest- en de verloren generatie?

Het gevolgde onderwijs is voor volwassenen een belangrijk middel om een gunstige leefsituatie te verwezenlijken (Boelhouwer 2010). Het beïnvloedt de kansen op de arbeidsmarkt en is daarnaast in hoge mate bepalend voor iemands maatschappelijke participatie, politieke betrokkenheid, cultuurdeelname, vrijetijdsbesteding, gezondheid en deelname aan criminele activiteiten (Minne et al. 2007). Opleidingsverschillen tussen cohorten kunnen dus doorwerken op tal van andere terreinen. Ook als er geen duidelijke clusters van geboortecohorten zijn te onderscheiden, is inzicht in de opleidingsverdeling van opeenvolgende geboortecohorten daarom belangrijk.

Voor de toekomst is dit inzicht eveneens van belang. Op basis van de opleidingsverdeling van opeenvolgende geboortecohorten valt te voorspellen hoe het opleidingsniveau van de volwassen bevolking zich de komende decennia zal ontwikkelen. De groep die in 2050 met pensioen gaat heeft zijn opleiding nu al afgerond. Hun opleidingsniveau staat al grotendeels vast.

De waarde van diploma's op de arbeidsmarkt

Het belang van een hoger onderwijsniveau kan niet los worden gezien van economische ontwikkelingen. Op de arbeidsmarkt kan de waarde van opleidingen namelijk veranderen door verschuivingen in de verhouding tussen vraag en aanbod. Als de vraag naar hogeropgeleiden minder snel toeneemt dan het aanbod, kan de waarde van diploma's dalen. Het voordeel dat recente cohorten in principe hebben vanwege hun hoge opleiding kan dus deels verloren gaan door diploma-inflatie.

Gevolgen van een moeilijke start

Schommelingen in de economische conjunctuur zijn op de korte termijn vooral van invloed op de arbeidsmarktpositie van schoolverlaters. Zij ervaren als eersten de gevolgen van een daling van het aantal vacatures. De vraag is of een moeilijke start op de

arbeidsmarkt ook op de langere termijn gevolgen heeft. Vanwege de hoge jeugdwerkloosheid begin jaren tachtig werd gevreesd dat schoolverlaters een ‘verloren’ generatie zouden vormen. Door de slechte start zouden hun arbeidsmarktkansen blijvende schade hebben opgelopen.

In het tweede deel van dit hoofdstuk bespreken we veranderingen in de opbrengsten van opleidingen op de arbeidsmarkt. Eerst geven we een kort overzicht van de veranderingen in het functieniveau. Daarna gaan we nader in op het zogenoemde littekeneffect van een slechte start op de arbeidsmarkt: laat een moeilijke start op de arbeidsmarkt in de loopbaan langdurig sporen na? Zijn er aanwijzingen dat de schoolverlaters die in het eerste deel van de jaren tachtig op de arbeidsmarkt kwamen uiteindelijk een verloren generatie zijn gaan vormen?

13.2 Opleidingsniveau grotendeels bepaald in de jeugd jaren

We spreken van een cohorteffect als de tijd waarin een geboortecohort opgroeit van invloed is op hun verdere levensloop. Uitgangspunt is dat gebeurtenissen en maatschappelijke omstandigheden tijdens de formatieve periode – volgens Becker (1992) grofweg de leeftijd van 10 tot 25 jaar – een blijvend stempel drukken op de manier waarop men na die periode in het leven staat. De gevoeligheid voor nieuwe indrukken en ervaringen zou na de formatieve jaren sterk afnemen. Doordat opeenvolgende cohorten te maken krijgen met verschillende formatieve omstandigheden, zouden blijvende verschillen tussen geboortecohorten ontstaan. Historische omstandigheden werken op deze manier langdurig door in de samenleving. Ze verliezen pas hun invloed nadat de cohorten die er in hun formatieve periode aan zijn blootgesteld, zijn vervangen door latere cohorten die deze ervaringen niet met zich meedragen. Vervanging van eerder geboren door later geboren cohorten leidt tot veranderingen in de bevolking, maar wel met een ingebouwde vertraging.

Het ontstaan van blijvende verschillen tussen geboortecohorten is geen wetmatigheid. Essentieel is de veronderstelling dat volwassenen na de formatieve periode betrekkelijk ongevoelig zijn voor socialiserende invloeden en veranderingen. Het opleidingsniveau is een eigenschap die grotendeels aan deze voorwaarde voldoet. De onderwijsdeelname in de jeugd en vroege volwassenheid is sterk bepalend voor de rest van het leven; na de leeftijd van 25 à 30 jaar verandert er niet veel meer aan het opleidingsniveau dat dan is bereikt. De doelstelling van een ‘leven lang leren’ heeft weinig invloed op het (formele) opleidingsniveau van volwassenen, niet alleen omdat het nog altijd niet goed van de grond komt, maar ook omdat het de bestaande opleidingsverschillen bestendigt (Herweijer 2006). In de onderwijsdeelname van volwassenen is duidelijk het *Mattheüs-effect* zichtbaar (Merton 1968): wie al een goede uitgangspositie heeft profiteert ook nog eens meer van voorzieningen dan personen in een ongunstige uitgangspositie.¹

De verdeling naar opleidingsniveau binnen een bepaald cohort volwassenen vormt dus een afspiegeling van de onderwijsdeelname in een eerder tijdperk; verschillen tussen opeenvolgende cohorten weerspiegelen de verschillen in onderwijsdeelname tijdens de formatieve jaren. Omdat het opleidingsniveau vanaf een bepaalde leeftijd een min of meer stabiel kenmerk is, spelen interpretatieproblemen die voortkomen uit de verwevenheid van geboortecohort, leeftijd en periode (Hagenaars 1998, zie ook hoofdstuk 1) vanaf die leeftijd nauwelijks een rol. Wel moeten we er rekening mee houden dat er op groepsniveau een zekere vertekening ontstaat als een cohort een hogere leeftijd bereikt. Door sociaaleconomische verschillen in levensverwachting zal de samenstelling van een cohort veranderen. Hogeropgeleiden hebben vanaf hun 65e namelijk een vier jaar langere levensverwachting dan lageropgeleiden (CBS StatLine; zie ook Van Hertzen et al. 2002).

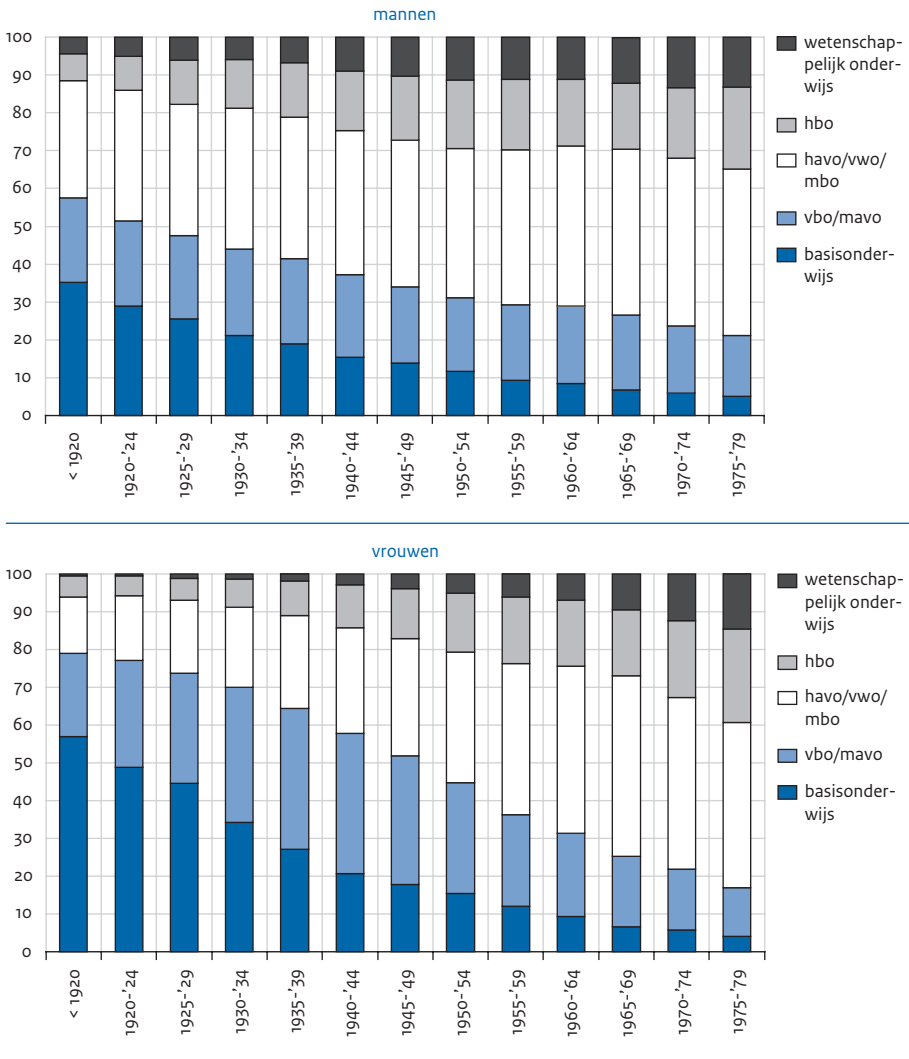
13.3 Opeenvolgende cohorten steeds hoger opgeleid

Wanneer we het opleidingsniveau van opeenvolgende geboortecohorten volwassenen vergelijken, wordt duidelijk hoe sterk het opleidingsniveau is toegenomen. We brengen de ontwikkeling bij mannen en vrouwen apart in kaart en hanteren een indeling in cohorten die steeds vijf geboortejaren omvatten (figuur 13.1).² Bij de vooroorlogse cohorten zijn er nog weinig hogeropgeleiden, en hebben vooral veel vrouwen niet meer dan lagere school gevolgd. Bij de cohorten geboren in de oorlogsjaren is het aantal mannen en vrouwen met niet meer dan lagere school al drastisch afgenomen en zijn er behoorlijke aantallen hogeropgeleiden. Bij de meest recente cohorten tot slot – geboren in de jaren zeventig van de vorige eeuw – is het percentage hogeropgeleiden nog verder opgelopen: van de cohorten 1975-'79 heeft 34% van de mannen en 39% van de vrouwen een hbo- of universitaire opleiding afgerond. Het aantal volwassenen met ten hoogste lager onderwijs is gedaald tot 4% à 5%. Iets meer dan 80% van deze cohorten voldoet aan wat later de startkwalificatie is gaan heten (een afgeronde havo-, vwo- of mbo 2-opleiding).

Omdat het opleidingsniveau van cohorten geboren in de jaren tien en twintig van de vorige eeuw pas is geregistreerd toen deze mensen op gevorderde leeftijd waren, moeten we er rekening mee houden dat hun opleidingsniveau als gevolg van sociaaleconomische verschillen in levensverwachting in zekere mate wordt overschat. Dat betekent dat de toch al forse verschillen tussen deze en latere cohorten in werkelijkheid nog groter zijn.³

Figuur 13.1

Geboortecohorten naar opleidingsniveau en geslacht, bevolking van 30-74 jaar (in procenten)

Bron: CBS (EBB '91-'08)

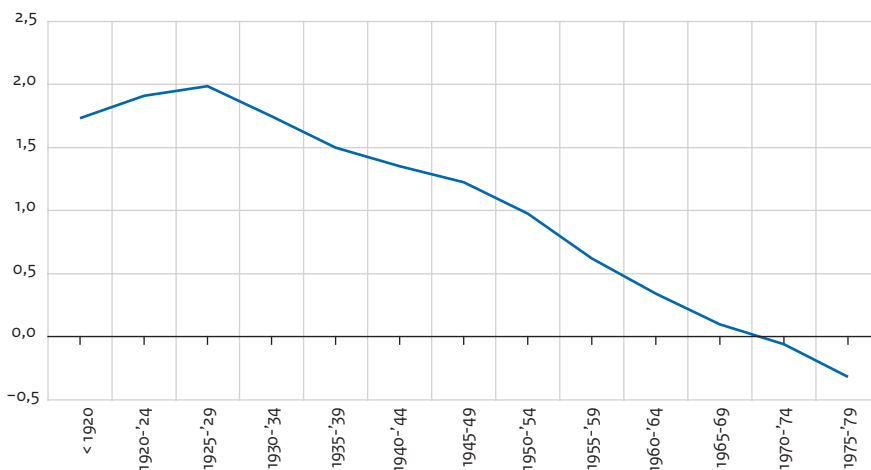
Inhaalslag van vrouwen

De vergelijking tussen de cohorten laat duidelijk de inhaalslag zien die vrouwen in de loop van de twintigste eeuw hebben gemaakt. Bij de vooroorlogse geboortecohorten hadden vrouwen nog een grote opleidingsachterstand op mannen. Bijna 60% van de vrouwen geboren voor 1920 heeft niet meer dan basisonderwijs afgerond, bij de mannen was dat slechts 35%. Bij latere geboortecohorten nam het onderwijsniveau van vrouwen

snel toe. Aanvankelijk manifesteerde die inhaalslag zich vooral op het uitgebreid lagere (lbo/vbo en mulo/mavo) en middelbare niveau (havo/vwo/mbo en de voorlopers daarvan). Bij latere cohorten nam ook het aantal hoogopgeleide vrouwen sterk toe. In figuur 13.2 is het verschil in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen bij opeenvolgende geboortecohorten weergegeven met behulp van het verschil in aantal opleidingsjaren. Bij cohorten geboren in de jaren twintig van de vorige eeuw werd het opleidingsverschil tussen mannen en vrouwen eerst nog iets groter, maar vanaf de cohorten geboren in de jaren dertig werd het snel kleiner. Bij de overgang van de cohorten 1965-'69 naar de cohorten 1970-'74 slaat de dan nog geringe voorsprong van mannen om in een kleine achterstand, die bij de cohorten 1975-'79 al weer wat groter is.

Figuur 13.2

Vershil in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen naar geboortecohort (in aantal jaren onderwijs)^a

- a Het gemiddelde aantal onderwijsjaren is berekend uitgaande van de nominale opleidingsduur van verschillende onderwijsniveaus. Daarbij is het volgende schema gehanteerd: basisonderwijs = 6 jaar, lbo/vbo = 9 jaar (10 jaar voor cohorten geboren in 1960 en later), mulo/mavo = 10 jaar, havo/vwo = 12 jaar, mbo = 13 jaar, hbo = 16 jaar, wetenschappelijk onderwijs = 18 jaar (zie ook SCP 1992).

Bron: CBS (EBB '91-'08)

Bij de meest recente cohorten staan vrouwen er zowel aan de onderkant als aan de bovenkant van de verdeling beter voor dan mannen: ze hebben vaker een startkwalificatie (83% versus 79%) en ze zijn vaker hoogopgeleid (39% versus 35%). Uit actuele deelnameontwikkelingen is af te leiden dat de achterstand van mannen op vrouwen vermoedelijk verder zal oplopen (Hartgers en Portegijs 2009).

Verdere toename opleidingsniveau door cohortvervanging

Doordat eerder geboren cohorten die niet veel onderwijs hebben genoten, worden vervangen door meer recente cohorten die langer onderwijs hebben gevolgd, stijgt na verloop van tijd het opleidingsniveau van de volwassen bevolking. Deze toename voltrekt zich in kleine stapjes, maar over een wat langere periode gaat het om grote verschuivingen. Begin jaren zeventig had een op de drie volwassenen alleen lager onderwijs voltooid en vormden hogeropgeleiden een kleine, selecte groep – slechts 8% was hoog opgeleid (SCP 1992). Minder dan vier decennia later zijn al bijna drie op de tien volwassenen hoger opgeleid, en is de groep die alleen de lagere school heeft voltooid klein geworden (Turkenburg en Vogels 2009).

Uit de verschillen tussen de opeenvolgende cohorten is af te leiden dat het opleidingsniveau van de bevolking voorlopig nog zal blijven stijgen. Vooral bij vrouwen zal de vervanging van cohorten in de toekomst tot grote verschuivingen leiden. Oudere vrouwen vormen nu nog een laagopgeleide groep (Herweijer 2006), maar in de niet zo verre toekomst zullen de meesten van hen ten minste middelbaar zijn opgeleid. Bij mannen is er veel minder verschil tussen de opleidingsprofielen van opeenvolgende cohorten (zie nogmaals figuur 13.1), de verschuiving naar de hogere opleidingsniveaus zal bij hen dan ook meer geleidelijk verlopen.

13.4 Opleidingsgeneraties?

Er zijn dus grote verschillen in bereikt opleidingsniveau tussen opeenvolgende geboortecohorten, maar kunnen we ook spreken van opleidingsgeneraties? We spreken van een generatie als zich onder invloed van breukvlakken in maatschappelijke ontwikkelingen of in het onderwijsbestel een cluster van cohorten aftekent dat zich duidelijk onderscheidt van eerdere en latere cohorten. Een breukvlak houdt in dat er schoksgewijze veranderingen optreden. Bij geleidelijke veranderingen in de samenleving of in het onderwijsbestel zullen ook de onderwijsdeelname en de opleidingsverdeling geleidelijk veranderen. De kans dat er herkenbare clusters van geboortecohorten ontstaan is dan niet groot.

Maatschappelijke omstandigheden

Veranderingen op de arbeidsmarkt zijn van invloed op de onderwijsdeelname. Een grotere kans op werk en het vooruitzicht op een hogere beloning hebben de doorstroom naar vervolgopleidingen bevorderd, zo blijkt uit onderzoek naar het Nederlandse onderwijs. Ook het risico om als schoolverlater werkloos te worden zet jongeren aan om langer door te leren. Tot slot is het beschikbare huishoudensinkomen van invloed op de doorstroom naar vervolgopleidingen: aan het volgen van onderwijs zijn immers kosten verbonden (Herweijer en Blank 1987; Van der Ploeg 1993; Kuhry 1998).

Plotselinge veranderingen op de arbeidsmarkt kunnen een trendbreuk in de onderwijsdeelname veroorzaken. Een voorbeeld is de snel oplopende jeugdwerkloosheid begin jaren tachtig van de vorige eeuw. Onder invloed van de slechte vooruitzichten op de arbeidsmarkt besloten jongeren destijds massaal vanuit het voortgezet onderwijs door te stromen naar vervolgopleidingen. Vooral het middelbaar beroepsonderwijs kreeg ineens

te maken met een sterk groeiende toestroom (Herweijer en Blank 1987). Om te voorzien in de sterk toegenomen vraag werden in het mbo korte opleidingen gestart (kmbo). Ook door de kredietcrisis van 2007 loopt de werkloosheid onder jongeren op. Om de negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid van jongeren te beperken tracht de overheid de doorstroom naar vervolgoopleidingen te stimuleren (szw 2009). Ditmaal zal waarschijnlijk vooral het hoger beroepsonderwijs te maken krijgen met een extra toestroom van studenten. De doorstroom vanuit het vmbo naar het mbo lag al voor de kredietcrisis op een zeer hoog niveau. Wel zal binnen het mbo de doorstroom naar de hogere niveaus vermoedelijk toenemen, en zullen minder mbo-deelnemers hun opleiding voortijdig afbreken.

In een verder verleden zijn er geboortecohorten geweest die tijdens hun onderwijsloopbaan te maken kregen met de ontwrichtende invloeden van de Tweede Wereldoorlog. En de cohorten vóór hen zagen zich geconfronteerd met de crisis van de jaren dertig.

Veranderingen in het onderwijsstelsel

Internationaal vergelijkend onderzoek suggereert dat jongeren langer onderwijs volgen in stelsels waar de beslismomenten op een hogere leeftijd vallen (op beslismomenten wordt de keuze gemaakt om al dan niet verder te studeren, of om een opleiding in een bepaalde richting te volgen). Behalve de onderwijskeuze op hogere leeftijd lijkt ook een gedifferentieerd aanbod de onderwijsdeelname te bevorderen (Rijken 1999).

Binnen het Nederlandse onderwijs hebben zich een aantal veranderingen voltrokken die van invloed kunnen zijn geweest op de onderwijsdeelname. De eerste en waarschijnlijk meest belangrijke verandering is de invoering van de Mammoetwet in 1968. Door middel van brugklassen werd de selectie in de eerste fase van het voortgezet onderwijs uitgesteld. De mogelijkheden om van de ene naar de andere opleiding door te stromen werden verruimd en er kwam een nieuwe schoolsoort – de havo.⁴ De volgende grote verandering in het voortgezet onderwijs was de invoering van de basisvorming begin jaren negentig. Deze zal echter niet veel effect hebben gehad op de onderwijsdeelname: de structuur van het voortgezet onderwijs werd immers niet aangepast en de invulling die de basisvorming kreeg verschilde naar gelang het niveau van voortgezet onderwijs. In tegenstelling tot de brugklas leidde de basisvorming niet tot uitstel van selectie in het voortgezet onderwijs (TK 2007/2008).

Ook veranderingen in de verhouding tussen het lager en het middelbaar beroepsonderwijs kunnen van invloed zijn geweest op de onderwijsdeelname. Begin jaren negentig werd het lager beroepsonderwijs omgevormd in voorbereidend beroepsonderwijs (vmbo), waarmee de beroepsvoorbereiding expliciet naar het mbo werd verplaatst.

Later in dat decennium werd in het middelbaar beroepsonderwijs een extra niveau ingevoerd (de assistentenopleidingen) en werd het mogelijk om zonder vmbo-diploma in te stromen op de lagere niveaus van het mbo.⁵ De opeenvolgende verlengingen van de leerplicht – met als voorlopig sluitstuk de invoering van de kwalificatieplicht enkele jaren terug – zijn voor zowel de deelname aan het voortgezet onderwijs als aan het mbo van belang.

In het hoger onderwijs zijn er eveneens veranderingen aan te wijzen die van belang kunnen zijn geweest voor de deelname. In de jaren tachtig werd het hoger beroepsonderwijs

onderdeel van het hoger onderwijs. Door fusies tussen vele kleine hbo-instellingen ontstond een klein aantal hogescholen, met een uitgebreid aanbod van opleidingen en veel ruimte om zich te profileren ten opzichte van andere instellingen. Verder waren er veranderingen op financieel terrein. De collegegelden werden verschillende keren verhoogd en halverwege de jaren tachtig werd de basisbeurs ingevoerd waarmee studenten gedeeltelijk financieel onafhankelijk werden van hun ouders. Later werd de basisbeurs versoberd en werden eisen aan de studievoortgang gesteld.⁶ Overigens wijst onderzoek veelal op een tamelijk geringe prijsgevoeligheid van onderwijsdeelname. Er zijn echter ook studies die iets grotere effecten van prijsveranderingen laten zien (Kuhry 1998). De mogelijke gevolgen van de invoering van de bachelor-masterstructuur in het hoger onderwijs begin jaren nul van deze eeuw zijn op dit moment nog niet zichtbaar in de verdeling naar opleidingsniveau.

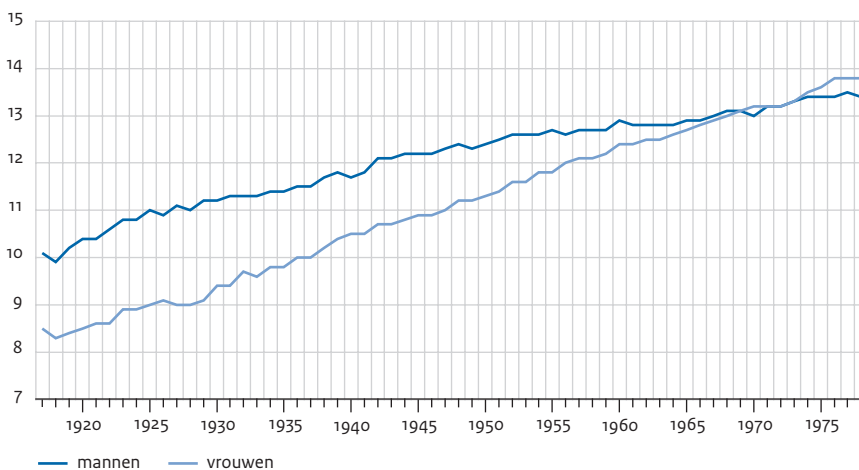
Schoksgewijs of geleidelijk?

Zowel binnen als buiten het onderwijs hebben zich veranderingen voorgedaan die trendbreuken in de onderwijsdeelname kunnen hebben veroorzaakt. Omdat verschillende ontwikkelingen gelijktijdig de deelname beïnvloeden, worden trendbreuken niet altijd zichtbaar: positieve en negatieve invloeden kunnen elkaar opheffen. Van onderwijsgeneraties is pas sprake als clusters van geboortecohorten duidelijk van elkaar verschillen qua verdeling van behaald opleidingsniveau.

Komen uit het verloop van de opleidingsverdeling bij opeenvolgende cohorten clusters naar voren? Als we afgaan op het gemiddelde opleidingsniveau van opeenvolgende geboortecohorten, dan is daarvan nauwelijks sprake. Bij opeenvolgende cohorten van zowel mannen als vrouwen volgt dit niveau een tamelijk regelmatig stijgende lijn, met als belangrijk verschil dat de lijn bij vrouwen veel sneller stijgt dan bij mannen (figuur 13.3). Een uitzondering op de stijgende trend vormt een korte onderbreking bij de cohorten 1925-'29, die vooral bij vrouwen zichtbaar is. Bij mannen wordt de stijgende lijn daarnaast nog onderbroken bij de cohorten geboren in het eerste deel van de jaren zestig.

Door meer in detail naar afzonderlijke opleidingsniveaus te kijken krijgen we beter zicht op deze onderbrekingen. Vanaf het cohort geboren in 1925 blijkt de verschuiving van lager onderwijs naar uitgebreid lager onderwijs (lbo/mulo/mavo) bij een aantal opeenvolgende cohorten te stagneren, vooral bij vrouwen. Deze stagnatie heeft mogelijk te maken met de Tweede Wereldoorlog, die uitbrak toen deze cohorten de leeftijd hadden om van de lagere school over te stappen naar een vervolgopleiding, of daar net aan waren begonnen. Vanaf het cohort 1929 zet de verschuiving van lager onderwijs naar uitgebreid lager onderwijs opnieuw in, hoewel de oorlog nog niet voorbij was op het moment dat scholieren van de cohorten 1929 en 1930 klaar waren met de lagere school. Wellicht heeft de verlenging van de leerplicht die in 1942 door de Duitse bezetter werd doorgevoerd de deelname aan het uitgebreid lager onderwijs bevorderd.⁷

Figuur 13.3

Opleidingsniveau naar geboortecohort en geslacht (in aantal jaren onderwijs)^a

- a Het gemiddelde aantal onderwijsjaren is berekend uitgaande van de nominale opleidingsduur van verschillende onderwijsniveaus. Daarbij is het volgende schema gehanteerd: basisonderwijs = 6 jaar, lbo/vbo = 9 jaar (10 jaar voor cohorten geboren in 1960 en later), mulo/mavo = 10 jaar, havo/vwo = 12 jaar, mbo = 13 jaar, hbo = 16 jaar, wetenschappelijk onderwijs = 18 jaar (zie ook scp 1992).

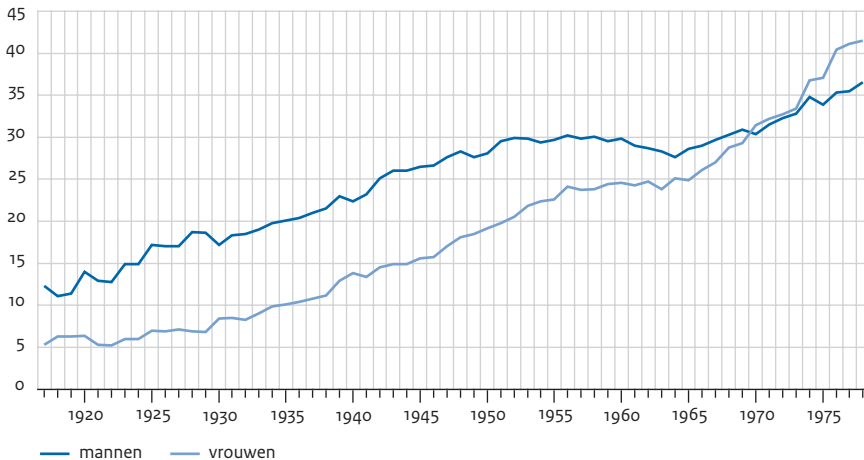
Bron: CBS (EBB'91-'08)

Tijdelijke stagnatie van de groei van het percentage hogeropgeleiden

Nog opvallender is de stagnerende groei van het percentage hogeropgeleiden bij een reeks van meer recente geboortecohorten. Bij de vooroorlogse geboortecohorten en ook bij die uit de Tweede Wereldoorlog en de eerste jaren daarna steeg het aandeel hogeropgeleiden voortdurend. Vanaf de cohorten geboren in de jaren vijftig komt die toename echter tot stilstand: bij mannen ongeveer vanaf het cohort 1953 en bij vrouwen enkele cohorten later (figuur 13.4). Bij mannen blijft het percentage met een universitaire opleiding stabiel en neemt het aandeel met een hbo-opleiding af na het cohort 1956. Bij vrouwen wordt het percentage hbo-gediplomeerden bij opeenvolgende cohorten eveneens iets kleiner, maar het aandeel met een universitair diploma neemt toe net als bij de voorgaande cohorten (de uitsplitsing tussen hbo en wetenschappelijk onderwijs is niet weergegeven in figuur 13.3). Pas ongeveer tien jaar later, vanaf de cohorten geboren in het midden van de jaren zestig, neemt het percentage hogeropgeleiden opnieuw toe. Bij vrouwen is de groei vanaf dat moment nog sterker dan voorheen.

Figuur 13.4

Hogeropgeleiden naar geboortjaar en geslacht (in procenten van het aantal personen in het geboortecohort)

Bron: CBS (EBB'91-'08)

De stagnerende groei van het percentage hogeropgeleiden bij de geboortecohorten vanaf ongeveer 1953 is tot op zekere hoogte terug te zien in de ontwikkeling van de deelname aan het hoger onderwijs in de jaren zeventig en tachtig. Na een periode van groei nam de deelname aan het hbo vanaf ongeveer midden jaren zeventig tot midden jaren tachtig niet meer verder toe⁸ (CBS StatLine; zie ook Van der Ploeg 1993:34). Vanaf midden jaren tachtig begint de deelname aan het hbo weer sterk toe te nemen. Ook Kuhry (1998) laat zien dat de instroom in het hbo van het midden van de jaren zeventig tot het midden van de jaren tachtig niet veel veranderde, maar daarna sterk begon te groeien.

Wat zijn de mogelijke oorzaken van deze stagnatie? Het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig werden gekenmerkt door ongunstige economische ontwikkelingen, met als dieptepunt de sterk oplopende werkloosheid in het begin van de jaren tachtig. De stilgevallen welvaarts-groei heeft de instroom in het hoger onderwijs in deze periode waarschijnlijk afgeremd. De vanaf 1980 sterk oplopende jeugdwerkloosheid had echter een opstuwend effect op de doorstroom naar vervolgoopleidingen. In het mbo nam het aantal deelnemers meteen sterk toe, in het hbo zette de groei pas in toen de werkloosheid alweer een stuk was gedaald; mogelijk heeft de werkloosheid met enige vertraging doorgewerkt in de doorstroom naar het hbo.

Opmerkelijk is ook dat de periode van stagnatie begon enkele jaren nadat de eerste lichtingen gediplomeerden van de nieuwe Mammoetstructuur uit het voortgezet onderwijs kwamen. Volgens Van der Ploeg (1993) heeft de invoering van de Mammoetwet een positieve invloed gehad op de deelname aan het hoger beroepsonderwijs, maar kennelijk is deze invloed daarna overschaduwde door negatieve factoren. Nadelig voor de toestroom naar het hbo was dat gediplomeerden van de havo in de loop van de jaren zeventig en het eerste deel

van de jaren tachtig steeds vaker voor een vervolgopleiding in het mbo en minder vaak voor het hbo kozen (SCP 1994). Zij die begonnen aan een hbo-opleiding haalden bovendien vaak de eindstreep niet. Mogelijk stelden studenten onder invloed van de ongunstige vooruitzichten op de arbeidsmarkt het moment van afstuderen uit, en leidde uitstel uiteindelijk tot afstel. Vanaf ongeveer 1985-1986 begon de instroom in het hoger onderwijs weer toe te nemen, vooral in het hbo. In een toelichting op de onderwijsbegroting voor 1989 werd zelfs gesproken van een trendbreuk in de deelname aan het hoger onderwijs (TK 1988/1989: 9). De hernieuwde groei van de hbo-deelname vanaf 1986 viel samen met de invoering van de basisbeurs voor studenten in het hoger onderwijs: mogelijk heeft de beurs de deelname gestimuleerd (Kuhry 1998). De omslag in het hoger beroepsonderwijs viel ook samen met de vorming van hogescholen met een breed – en waarschijnlijk aantrekkelijk – aanbod aan opleidingen. Vanaf het midden van de jaren tachtig maakten bovendien steeds meer mbo-gediplomeerden de overstap naar het hbo. Voor een deel waren dat studenten die via de omweg havo-mbo het hbo instroomden.

Een verloren generatie in het onderwijs?

De reeks van ongeveer tien geboortecohorten waarbij de groei van het aantal hogeropgeleiden stagneerde valt deels samen met de ‘verloren generatie’, die volgens Becker (1992) de geboortejaren 1955-1970 omvat. De term ‘verloren’ verwijst naar de moeilijke omstandigheden waaronder deze cohorten een plek moesten vinden op de arbeidsmarkt. In het onderwijs zou de verloren generatie herkenbaar zijn aan de *langere* onderwijsdeelname dan de voorgaande ‘protestgeneratie’ (Becker en Sanders 1993). Afgaande op de deelnamecijfers op bijvoorbeeld de leeftijd van 18 jaar bij opeenvolgende cohorten is dat ook het geval: het deelnamecijfer nam toe (SCP 1994: 320). Uit de gegevens over het percentage hogeropgeleiden komt echter naar voren dat de stijging van het opleidingsniveau bij de eerste tien jaarcohorten van deze verloren generatie stagneerde, vooral bij mannen. Een langlopende trend waarbij elk volgend cohort meer hogeropgeleiden telt dan het vorige werd onderbroken ongeveer op het moment dat de eerste cohorten van de verloren generatie ten tonele verschenen.

Het gaat wat ver om op grond van deze onderbreking te spreken van een verloren generatie in het onderwijs: het hier besproken cluster van tien geboortecohorten (1955-1964) telt nog altijd meer hogeropgeleiden dan de voorgaande cohorten, die tot de protestgeneratie worden gerekend. Bij de laatste vijf cohorten (1965-1970) van de verloren generatie zien we het vertrouwde beeld van een toenemend aantal hogeropgeleiden bij ieder volgend cohort weer terug. Buiten de reeks 1955-1964 zijn er geen andere duidelijke clusters te onderscheiden. Er zijn dus geen onderwijsgeneraties aan te wijzen waarop de overige etiketten zoals de ‘stille generatie’ of de ‘protestgeneratie’ van toepassing kunnen zijn.

13.5 De waarde van opleidingen op de arbeidsmarkt

De gevolgde opleiding is een belangrijke voorspeller van de kansen op de arbeidsmarkt. Het opleidingsniveau heeft invloed op de deelname aan betaalde arbeid, op het functieniveau, op de kwaliteit van het werk en op de hoogte van de beloning. Door verschuivingen in de verhouding tussen vraag en aanbod (wat betreft het opleidingsniveau) kan de waarde

van opleidingen op de arbeidsmarkt veranderen. Bij een overvloedig aanbod van hoger-opleiden zal de waarde van een hogeronderwijsdiploma dalen. Recente cohorten hebben vanwege hun hoge opleidingsniveau in principe een betere uitgangspositie op de arbeidsmarkt dan hun voorgangers. Als echter de vraag naar hoger-opleiden achterblijft bij het aanbod, zal die voorsprong deels verloren gaan. Voor de individuele leden van een cohort vergroot een hoge opleiding nog steeds de kans op een goede positie ten opzichte van andere leden van het cohort, maar voor het cohort als groep kunnen de opbrengsten worden aangetast door diploma-inflatie.

Opleiding en functieniveau

Uit gegevens over de langetermijnontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt blijkt dat de stijging van het niveau van functies geen gelijke tred heeft gehouden met de sterke stijging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking. Steeds vaker hebben werknemers een functie op een lager niveau dan waarvoor ze zijn opgeleid (Huijgen 1989; Asselberghs et al. 1998; Batenburg et al. 2003). De conjunctuur heeft invloed op de snelheid waarmee dit proces van diploma-inflatie zich voltrekt. Bij een hoogconjunctuur is geen sprake van diploma-inflatie, integendeel: in de hoogconjunctuur van de tweede helft van de jaren negentig nam het functieniveau even snel toe als het opleidingsniveau van de beroepsbevolking. Het functieniveau van lageropleiden nam in die periode zelfs iets toe (Batenburg et al. 2003). De gegevens over de aansluiting tussen opleiding en beroep in Batenburg et al. (2003) lopen tot het jaar 2000. In de jaren na 2000 is het opleidingsniveau van de beroepsbevolking sneller toegenomen dan het niveau van de beroepen, vooral doordat het aandeel academici sneller toenam dan het percentage beroepen op academisch niveau. Het percentage academici met werk op een lager dan academisch niveau is dan ook verder toegenomen (tabel 13.1).

Tabel 13.1

Werkenden^a met werk onder of boven hun opleidingsniveau, 1993-2008 (in procenten)

	1993	1996	1999	2002	2005	2008
werk onder opleidingsniveau						
basisniveau	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
vbo/mavo	11	13	13	15	14	16
havo/vwo/mbo	23	24	25	23	26	24
hbo	24	24	26	24	26	26
wetenschappelijk onderwijs	27	33	33	35	41	39
werk boven opleidingsniveau						
basisniveau	76	75	75	74	71	69
vbo/mavo	35	34	34	34	32	31
havo/vwo/mbo	13	11	13	14	11	12
hbo	7	8	7	7	6	8
wetenschappelijk onderwijs	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.

a Personen van 18-64 jaar die minstens 12 uur werk per week werken, exclusief scholieren/studenten.

Bron: CBS (EVB'93-'08) SCP-bewerking

Daarnaast zijn ook werkenden met een vbo/mavo-opleiding nu vaker beneden hun opleidingsniveau werkzaam, en bekleden zij minder vaak een functie boven hun niveau. Per saldo is hun beroepsniveau dus gedaald. Ook het beroepsniveau van ongeschoolden (basisniveau) is verminderd. In het beroepsniveau van mensen met een havo-, vwo- of mbo-opleiding en van afgestudeerden in het hbo hebben zich geen duidelijke verschuivingen voorgedaan. De toegenomen concurrentie van academici die uitwijken naar functies op een lager niveau heeft kennelijk geen gevolgen gehad voor het functieniveau van de afgestudeerden van het hbo.

In tabel 13.1 en in de studies van Huigen (1989) en Batenburg et al. (2003) wordt geen onderscheid gemaakt tussen verschillende cohorten. Wolbers (1998) maakte een vergelijking tussen de waarden van diploma's bij cohorten die in de loop van de twintigste eeuw op de arbeidsmarkt zijn gekomen.⁹ De waarde werd afgemeten aan het bereikte beroepsniveau en er werd onderscheid gemaakt tussen de waarde van een bepaald opleidingsniveau en de meerwaarde van dat opleidingsniveau ten opzichte van lagere opleidingsniveaus. Als de waarde van opleidingen op verschillende niveaus in dezelfde mate afneemt, behouden hogere opleidingen hun meerwaarde ten opzichte van opleidingen op een lager niveau. Ondanks diploma-inflatie blijven opleidingen dan belangrijk, maar er is de loop der tijd steeds meer opleiding nodig om een bepaalde positie te verwerven. Uit dit onderzoek bleek dat alle diploma's in de loop van de twintigste eeuw in absolute zin minder waard zijn geworden voor opeenvolgende cohorten mannen. De relatieve waarde van verschillende onderwijs niveaus heeft zich echter anders ontwikkeld: de toegevoegde waarde van een diploma op middelbaar of hoger niveau ten opzichte van het aangrenzende lagere niveau nam toe, de meerwaarde van een vbo/mavo-diploma ten opzichte van een diploma in het lager onderwijs is daarentegen sterk verminderd. Binnen het hoger onderwijs werd de voorspog van academici op afgestudeerden van het hbo kleiner.

Bij vrouwen had de vergelijking betrekking op een kortere periode. De ontwaarding van hoger-onderwijsdiploma's was bij hen sterker dan bij mannen. De meerwaarde van een hbo-diploma ten opzichte van een middelbaar diploma nam voor vrouwen aanzienlijk af bij opeenvolgende cohorten. Schoolverlaters werden het sterkst getroffen door de inflatie van de diplomawaarde. Later in hun loopbaan liepen zij de opgelopen achterstand gedeeltelijk in; het lage niveau waarop zij hun loopbaan begonnen, is onder meer toe te schrijven aan het 'wachtkamereffect' (Batenburg et al. 2003).

Ook een recente vergelijking van de beroepsstatus van opeenvolgende cohorten wijst op een dalende waarde van diploma's op de arbeidsmarkt.¹⁰ De beroepsstatus van mannen met een vergelijkbaar opleidingsniveau is gedaald bij opeenvolgende cohorten. De daling was het sterkst onder academici en het geringst voor mannen met een vbo/mavo opleiding of alleen lager onderwijs. Bij vrouwen is de beroepsstatus alleen gedaald bij middelbaar en hogeropgeleiden. De beroepsstatus van lageropgeleide vrouwen nam iets toe. Verschillen in beroepsstatus tussen lager- en hogeropgeleiden zijn hierdoor zowel bij mannen als vrouwen kleiner geworden bij de meest recente cohorten (Tolsma en Wolbers 2010).

Opleiding en beloning

De ontwikkeling van inkomensverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden nuanceert het beeld dat uit de vergelijking van beroepsniveaus van lager- en hogeropgeleiden naar voren komt. De hoogte van de beloning hangt sterk samen met opleidingsniveau. Al aan het begin van de loopbaan zijn er beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden en in de verdere loopbaan worden die verschillen alleen maar groter doordat lageropgeleiden eerder dan hogeropgeleiden hun top bereiken (Corpeleijn 2005). De afgelopen decennia vertoonden de beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden een wisselend beeld. Tussen 1979 en 1989 namen de verschillen af, maar in de jaren negentig werden ze weer groter, waarschijnlijk als gevolg van een groeiende vraag naar hogeropgeleiden op de arbeidsmarkt (SCP 1992; CPB 2008). Het financiële rendement van een jaar onderwijs nam in de jaren negentig toe (CPB 2008). Corpeleijn (2005) bevestigt deze ontwikkeling door aan te tonen dat de beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden in de periode 1997-2002 zijn toegenomen. In de jaren 2001-2004 lijken de verschillen overigens weer iets te zijn afgenomen (Josten 2010).

Hoewel met name academici nu vaker dan voorheen een functie op een lager niveau bekleden, zijn de meeropbrengsten van een hoge opleiding in termen van beloning sinds het begin van de jaren negentig toegenomen. Werkgevers lijken bereid te betalen voor een surplus aan opleiding van een hogeropgeleide werknemer die een functie op een lager niveau bezet, omdat die werknemer productiever is en minder scholing verlangt (Van der Meer en Glebbeek 2002).

Opleiding en werkloosheid

Behalve het functieniveau en de beloning hangt ook de kans op werkloosheid sterk samen met het opleidingsniveau. In het midden van de jaren zeventig was 5% van de beroepsbevolking werkloos, met als uitersten 7% bij de laagopgeleiden met alleen lagere school en 2% à 3% bij de hogeropgeleiden met een universitair diploma. Doordat lageropgeleiden in een relatief kwetsbare positie verkeren, nemen de verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden toe in perioden van laagconjunctuur: midden jaren tachtig was de werkloosheid onder het ongeschoolde deel van de beroepsbevolking opgelopen tot ongeveer 25% (SCP 1994). Van begin jaren negentig tot heden hebben werkloosheidsverschillen naar opleidingsniveau steeds de ontwikkelingen in de conjunctuur gevolgd (Josten 2010). Het werkloosheidspercentage van lageropgeleiden is in die periode twee tot drie keer zo hoog als dat van hogeropgeleiden; in absolute zin (gerekend in procentpunten) lopen de verschillen dus aanzienlijk op in een periode van laagconjunctuur en nemen ze af als de conjunctuur weer aantrekt.

De werkloosheidscijfers voor de totale beroepsbevolking wijzen dus niet op een structurele verslechtering van de positie van laagopgeleiden sinds het begin van de jaren negentig. Er is echter een groep laagopgeleiden van wie de positie wel structureel is verslechterd: sinds de jaren negentig neemt het aantal laagopgeleide autochtone mannen in de leeftijd tot 50 jaar toe dat zich niet aanbiedt op de arbeidsmarkt; ze hebben geen werk en zoeken dat ook niet. Een mogelijke oorzaak is dat mensen met een arbeidsongeschiktheidsuitkering nu minder vaak een betaalde baan hebben. Verder kan de toegenomen instroom in de Wajong een rol spelen. Mogelijk is de ook de samenstelling

van de krimpende groep van lageropgeleide mannen ongunstiger geworden. Wellicht bestaat de groep voor een steeds groter deel uit mannen voor wie betaald werk door beperkingen of problemen te hoog is gegrepen (Josten 2010).

13.6 Een verloren generatie op de arbeidsmarkt?

De gevolgen van conjunctuurschommelingen zijn vooral zichtbaar bij de overgang van het onderwijs naar de arbeidsmarkt. Het percentage werkzoekenden is onder schoolverlaters het grootst; in een periode van laagconjunctuur loopt de werkloosheid onder hen dan ook veel sneller op dan die onder oudere leeftijdsgroepen. Ook de kans dat schoolverlaters genoeg moeten nemen met een flexibel contract en een lagere beloning neemt in tijden van laagconjunctuur toe. Als de conjunctuur weer aantrekt neemt de werkloosheid onder schoolverlaters overigens ook weer sneller af dan die van oudere leeftijdsgroepen. De mate waarin schoolverlaters worden getroffen door schommelingen in de conjunctuur verschilt naar gelang de genoten opleiding. Middelenbaar en lageropgeleide schoolverlaters worden in economisch slechte tijden zwaarder getroffen dan hogeropgeleide schoolverlaters (Borghans en Wolbers 2003; Allen et al. 2009; ROA 2010).

Het is echter de vraag of de schoolverlaters die in een periode van laagconjunctuur op de arbeidsmarkt komen ten volle profiteren van het daaropvolgende economische herstel. Als iemand langdurig werkloos is of werk heeft gedaan dat onder haar of zijn opleidingsniveau ligt, kan dit door werkgevers worden opgevat als een teken van onvoldoende geschiktheid. Ook het niet kunnen opbouwen van relevante werkervaring en de veroudering van kennis zijn mogelijk een nadeel.

De 'verloren' generatie

Wie schrijft over de 'verloren generatie' veronderstelt dat deze generatie langdurige of zelfs blijvende schade ondervindt van problemen bij de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt. Begin jaren tachtig liep de jeugdwerkloosheid snel op, hoewel veel jongeren ervoor kozen langer in het onderwijs te blijven. In die tijd kwam het begrip verloren generatie in zwang als aanduiding van jongeren die de boot dreigden te missen omdat er geen banen voor hen waren (Arts 2009).

Becker (1992) werkte het idee van een verloren generatie verder uit en stelde vast dat die generatie de geboortecohorten 1955-1970 zou omvatten. Door werkloosheid, een laag aanvangssalaris, een veelal tijdelijk arbeidscontracten en gedwongen deeltijdwerk zou deze generatie een achterstand hebben die niet of slechts met veel extra moeite kon worden weggewerkt. Omdat ze lange tijd buitenspel hebben gestaan zouden de leden van de verloren generatie maar in beperkte mate hebben geprofiteerd van het economische herstel dat in de tweede helft van de jaren tachtig inzette (Becker 1992). In een latere beschouwing stelt Becker (1997: 49) dat een deel van de verloren generatie haar achterstand in de loop van de jaren negentig alsnog heeft weten weg te werken. Het onderste kwart van de generatie – de groep die er in de jaren tachtig het slechts voor stond – zou echter blijvend de aansluiting met de arbeidsmarkt hebben verloren.

Littekeneffecten: een moeilijke start werkt door in de verdere loopbaan

Een moeilijke start zou dus langdurig effect kunnen hebben op het verdere carrièreverloop. Onderzoek dat in Nederland is gedaan naar dit 'littekeneffect' op de arbeidsmarkt bevestigt deze veronderstelling. Wie in het begin van zijn loopbaan zonder betaald werk zit, loopt een verhoogd risico om later opnieuw werkloos te zijn (Steijn et al. 2006; Luijkx en Wolbers 2009). Het onderzoek van Schils et al. (2006) en van Mooi-Reçi (2008) richt zich niet specifiek op het effect van werkloosheid aan het begin van de loopbaan. Ook zij concluderen dat wie eerder werkloos is geweest een grotere kans loopt om opnieuw werkloos te worden. Daarnaast heeft eerdere werkloosheid negatieve gevolgen voor de hoogte van het loon. Het littekeneffect van werkloosheid op jonge leeftijd lijkt overigens geringer dan van werkloosheid op oudere leeftijd (Mooi-Reçi 2008).

Ook wie start in een tijdelijke functie of in een functie beneden het genoten opleidingsniveau loopt op de langere termijn meer risico om werkloos te zijn of een baan te hebben onder het gewenste functieniveau (Steijn et al. 2006; Wolbers 2010). Wel kunnen aanvankelijke achterstanden soms worden weggewerkt. Een deel van de schoolverlaters die in slechte tijden noodgedwongen beneden zijn niveau is begonnen, weet die achterstand na verloop van tijd (deels) in te lopen. En wie zijn loopbaan begint in een tijdelijke functie heeft meer kans op opwaartse mobiliteit in de verdere loopbaan.

Over de lengte van de periode waarin littekeneffecten zich manifesteren lopen de conclusies uiteen. Schils et al. (2006) schatten dat het nadelige effect van eerdere werkloosheid op werkloosheid later in de loopbaan na zes jaar zo goed als verdwenen is. Het effect van eerdere werkloosheid op de loonhoogte houdt veel langer aan. Uit ander onderzoek blijkt dat het effect van werkloosheid in het begin van de loopbaan veel langer aanhoudt dan de door Schils genoemde zes jaar, of dat het zelfs blijvend zou kunnen zijn (Steijn et al. 2006; Luijkx en Wolbers 2009).¹¹

Over het bestaan van verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden in het ondervinden van littekeneffecten zijn de onderzoeksuitkomsten evenmin eensluidend. De Vreyer et al. (2000) onderzochten in vijf Europese landen of cohorten die op de arbeidsmarkt komen in een periode van hoge werkloosheid daar blijvend nadeel van ondervinden in de zin dat zij in hun verdere loopbaan eveneens met werkloosheid te maken krijgen. In Nederland bleken vooral laaggeschoolden op de lange termijn nadeel te ondervinden van het betreden van de arbeidsmarkt in een tijd van hoge werkloosheid. Ook Mooi-Reçi (2008) concludeert dat een hoge opleiding een zekere bescherming biedt tegen het risico om opnieuw werkloos te worden. Het beloningsnadeel van eerdere werkloosheid is daarentegen groter voor hogeropgeleiden (Schills et al. 2006; Mooi-Reçi 2008). Andere onderzoekers vinden geen verschillen in littekeneffecten op latere werkloosheid tussen lager en hogeropgeleiden (Luijkx en Wolbers 2009; Wolbers 2010), of ze tonen aan dat hogeropgeleiden anders dan verwacht meer last hebben van een moeilijke start dan lageropgeleiden (Steijn et al. 2006).

Geen nadeel op de langere termijn voor de verloren generatie

De veronderstelling dat een moeilijke start op de arbeidsmarkt gevolgen heeft voor de verdere loopbaan wordt op individueel niveau dus bevestigd door onderzoek. Betekent dit dat er op collectief niveau clusters van arbeidsmarktcohorten zijn te onderscheiden

die op de langere termijn nadelen ondervinden van het moeilijke omstandigheden bij het betreden van de arbeidsmarkt?

Naar aanleiding van de recente kredietcrisis onderzocht het Research Centrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt de gevolgen van economische crises voor de arbeidsmarktpositie van schoolverlaters (ROA 2009a). De gevolgen op de korte termijn zijn zoals verwacht: de kans op werkloosheid neemt toe en de ontwikkeling van het loon blijft achter. Om effecten van een ongunstige conjunctuur op de langere termijn vast te stellen werd onderzocht hoe schoolverlaters die tijdens een periode van laagconjunctuur op de arbeidsmarkt komen er later in hun loopbaan voor staan. De aandacht ging vooral uit naar de groep die begin jaren tachtig de arbeidsmarkt betrad. Deze groep blijkt op de langere termijn nauwelijks negatieve effecten te ondervinden van de destijds slechte omstandigheden. Ze zijn niet vaker werkloos of inactief dan schoolverlaters die op andere momenten op de arbeidsmarkt zijn gekomen, en ze bereiken een vergelijkbaar beroepsniveau. Alleen in termen van beloning is er een bescheiden nadeel: het bruto-uurloon van deze groep is 1% lager dan dat van andere cohorten. Uitzondering vormt de groep afgestudeerden van het hbo: het uurloon van hen is niet beïnvloedt door hun aanvankelijke achterstand (Allen et al. 2009). De effecten van de crisis van het begin van de jaren tachtig worden in het onderzoek van het ROA (2009a) afgemeten aan de arbeidsmarktpositie die de cohorten die destijds de arbeidsmarkt betraden twintig jaar later innemen. Dat is een vrij lange periode. Eventuele nadelige effecten kunnen al veel eerder zijn uitgedoofd, maar daarover geeft de analyse geen uitsluitel. Van de groep die in het eerste deel van de jaren tachtig op de arbeidsmarkt is gekomen is bekend dat zij begin jaren negentig vergeleken met de totale beroepsbevolking niet vaker werkloos waren dan begin jaren tachtig (Josten en Jehoel-Gijsbers 2009: 21). Deze uitkomsten wijken af van de resultaten van het onderzoek naar littekeneffecten op individueel niveau, dat wel degelijk wijst op nadelen van een moeilijke start op de langere termijn. Een mogelijke oorzaak is dat de effecten van de crisis van het begin van de jaren tachtig pas twintig jaar later zijn vastgesteld. Volgens Schills et al. (2006) zou het nadeel van eerdere werkloosheid na ongeveer zes jaar zijn uitgedoofd. Volgens verschillende andere onderzoeken zou het individuele littekeneffect echter ook op een termijn van twintig jaar nog zichtbaar zijn. Een andere verklaring is dat de sterkte van het littekeneffect afhangt van de conjunctuur. In een periode van laagconjunctuur neemt de werkloosheid onder schoolverlaters weliswaar toe, maar mogelijk zullen zij later minder last hebben van stigmatisering door werkgevers dan schoolverlaters die in tijden van hoogconjunctuur geen baan kunnen vinden. Vanwege de moeilijke omstandigheden op de arbeidsmarkt zullen werkgevers wellicht eerder begrip tonen voor werkloosheid of een start in een tijdelijke, of slecht passende functie. Voor schoolverlaters die in een periode van hoogconjunctuur geen baan kunnen vinden zijn dergelijke verzachtende omstandigheden niet aan te voeren. Het is ook denkbaar dat schoolverlaters die in tijden van hoogconjunctuur geen baan kunnen vinden een selectie zijn met minder gunstige kenmerken dan de bredere groep van schoolverlaters die werkloos worden in crisistijd. Een dergelijke wisselwerking tussen de conjunctuur en startproblemen op de arbeidsmarkt kan mogelijk verklaren waarom de schoolverlaters van begin jaren tachtig geen verloren generatie zijn gaan vormen en er uiteindelijk niet anders voorstaan dan andere arbeidsmarktcohorten.

Er is overigens tot dusverre niet veel empirische steun voor het bestaan van een samenhang tussen de sterkte van het littekeneffect en de stand van de conjunctuur op het moment van schoolverlaten.¹²

13.7 Slotbeschouwing

We hebben in dit hoofdstuk veranderingen in de verdeling naar opleidingsniveau bij opeenvolgende geboortecohorten in kaart gebracht. Bijna zonder onderbreking is het opleidingsniveau van opeenvolgende geboortecohorten gestegen. Een uitzondering hierop vormt een reeks van ongeveer tien cohorten geboren tussen het midden van de jaren vijftig en het midden van de jaren zestig van de vorige eeuw, waarbij met name bij mannen de groei van het percentage hogeropgeleiden stagneerde. Zowel bij eerdere als bij latere cohorten neemt het opleidingsniveau geleidelijk aan toe; er doen zich verder geen duidelijke trendbreuken voor. Het behaalde opleidingsniveau hangt weliswaar sterk samen met het geboortecohort, maar afgezien van de zojuist genoemde reeks van tien geboortecohorten verloopt de ontwikkeling overwegend geleidelijk.

De stijging van het opleidingsniveau lijkt voorsalsnog te zullen aanhouden, ook bij de meest recente cohorten neemt – afgaande op de recente deelnameontwikkelingen – de stijging nog steeds toe. De instroom in het hoger onderwijs van een cohort jongvolwassenen ligt al ruim boven de vijftig procent. Het eventueel afvlakken van de groei zal zich naar alle waarschijnlijkheid het eerst voordoen bij mannen; de stijging van het opleidingsniveau verloopt bij hen in een veel trager tempo dan bij vrouwen. Ook als het opleidingsniveau van toekomstige cohorten mannen niet stijgt, zal het opleidingsniveau van de totale mannelijke bevolking nog geruime tijd blijven stijgen als gevolg van de vervanging van cohorten.

Aan de onderkant van de verdeling zal het percentage zonder enig diploma vermoedelijk niet of nauwelijks meer verminderen. Bij recente cohorten bedraagt dat nog maar zo'n vijf procent. Er zal een groep overblijven voor wie een diploma vanwege problemen of beperking te hoog is gegrepen. Dat zullen meer mannen zijn dan vrouwen. De groep volwassenen met alleen een vmbo-diploma zal waarschijnlijk wel kleiner worden. Mede dankzij het voortijdig schoolverlatenbeleid stromen nu bijna alle vmbo-ers door naar een vervolgopleiding in het mbo. Hoewel ze daar niet altijd een diploma halen, zal het aantal jongvolwassenen met alleen een vmbo-diploma naar alle waarschijnlijkheid verder afnemen.

Als gevolg van de snelle stijging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking is de waarde van diploma's op de arbeidsmarkt onderhevig aan inflatie. Op de lange termijn gezien heeft de stijging van het niveau van functies die van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking niet kunnen bijhouden. Hierdoor is het functieniveau dat met een bepaald opleidingsniveau wordt bereikt, bij opeenvolgende arbeidsmarktcohorten gedaald. Tegelijkertijd blijft de opleiding in belangrijke mate bepalend voor de kansen op de arbeidsmarkt. Beloningsverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden die eerst kleiner werden, zijn in de jaren negentig weer groter geworden, waarschijnlijk als gevolg van de toegenomen vraag naar hogeropgeleiden. Voor de individuele scholier of student

die zich van een goede uitgangspositie op de arbeidsmarkt wil verzekeren, blijft het volgen van een opleiding onverminderd van belang, zij het dat er een kans is dat hij of zij uiteindelijk een lager functieniveau bereikt dan voorgangers in eerdere cohorten. Als nieuwkomers op de arbeidsmarkt ervaren schoolverlaters in verhevigde mate de gevolgen van schommelingen in de economische conjunctuur. Vanwege de langdurige periode van laagconjunctuur in het begin van de jaren tachtig werd gevreesd dat een verloren generatie van schoolverlaters zou ontstaan, die blijvende schade zou oplopen als gevolg van hun moeilijke start op de arbeidsmarkt. Die vrees lijkt ongegrond. Onderzoek laat weliswaar zien dat een slechte start op de arbeidsmarkt op individueel niveau gedurende een langere tijd een negatieve invloed heeft op de arbeidsloopbaan, maar de cohorten die in het begin van de jaren tachtig tot de arbeidsmarkt zijn toegetreden, blijken er uiteindelijk niet of nauwelijks slechter voor te staan dan andere cohorten. Mogelijk werkt een moeilijke start op de arbeidsmarkt in tijden van laagconjunctuur minder door op de langere termijn dan een slechte start in tijden van hoogconjunctuur. Een kanttekening is dat bij de verloren generatie van de jaren tachtig is onderzocht wat twintig jaar later de effecten zijn. Als het zo lang zou duren voordat schadelijke effecten zijn uitgedoofd, kunnen er – gezien over de volledige loopbaan – op de arbeidsmarkt toch behoorlijke achterstanden ontstaan. Het over de hele loopbaan gecumuleerde inkomen zal dan lager zijn dan dat van cohorten die een voorspoedige start maakten en mogelijk zijn er ook nadelige gevolgen voor bijvoorbeeld de opbouw van pensioenaanspraken. Het is echter niet uitgesloten dat de nadelige effecten van de moeilijke start van de verloren generatie al veel eerder dan na twintig jaar uitdoofden. Bezien over de hele loopbaan zullen de nadelen dan minder groot zijn. Voor de schoolverlaters die nu een moeilijke start maken op de arbeidsmarkt als gevolg van de nasleep van de kredietcrisis is het een hoopvolle conclusie dat in de jaren tachtig geen verloren generatie is ontstaan. De vooruitzichten voor schoolverlaters zijn de komende jaren niet zo gunstig (ROA 2009b), maar als de vraag over een aantal jaren weer aantrekt, zullen ook zij daarvan profiteren.

Noten

- 1 Met de term Mattheüs-effect verwijst Merton (1968) naar een passage uit de Bijbel: 'Want wie heeft zal nog meer krijgen, en wel in overvloed, maar wie niets heeft, hem zal zelfs wat hij heeft nog worden ontnomen' (Mattheüs 25: 29).
- 2 De opleidingsverdeling van opeenvolgende geboortecohorten is gebaseerd op de Enquête beroepsbevolking (EBB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), edities 1991 tot en met 2008. Met deze enquête is informatie verzameld over het opleidingsniveau van de geboortecohorten 1917-1978. De gegevens hebben betrekking op volwassenen van 30 tot en met 74 jaar.
- 3 In werkelijkheid wil zeggen op een leeftijd waarop sociaaleconomische verschillen in levensverwachting nog geen invloed hebben op de samenstelling van een geboortecohort.
- 4 Het uitstel van selectie was alleen mogelijk in scholengemeenschappen die na de invoering van Mammoetwet werden gevormd.
- 5 De opleidingen op het eerste niveau – de assistentenopleidingen – waren bedoeld voor deelnemers zonder vmbo-dipoma. Op het tweede niveau was instroom zonder vmbo-diploma in principe alleen

toegestaan als er op het laagste niveau geen opleiding in de gewenste richting bestond. In de praktijk is de regeling ruimhartig toegepast: enkele jaren gelden had een kwart van de deelnemers op het tweede niveau geen voortgezet onderwijsdiploma (Herweijer 2008).

- 6 Met de tempobeurs van 1994 werd bepaald dat de schenking van de basis- en aanvullende beurs met terugwerkende kracht werden omgezet in een lening bij onvoldoende studievoortgang. Met de prestatiebeurs van 1996 werd het beursbedrag eerst als lening verstrekt, die pas bij voldoende studieresultaat wordt omgezet in een schenking.
- 7 In 1942 werd de leerplicht verlengd van zeven naar acht jaar onderwijs.
- 8 Dat blijkt als het aantal deelnemers wordt gerelateerd aan de omvang van de relevante leeftijds-categorie. Tussen het midden van de jaren zeventig en het midden van de jaren tachtig van de vorige neemt deze relatieve deelname aan het hbo niet toe. De relatieve deelname van mannen aan het wetenschappelijk onderwijs stabiliseerde enkele jaren later. De relatieve deelname aan het wetenschappelijk onderwijs van vrouwen bleef toenemen.
- 9 De eerste cohorten betraden in 1911 de arbeidsmarkt, de meest recente in 1991.
- 10 De beroepsstatus is hierbij bepaald aan de hand van een internationaal vergelijkbare maat die status-scores toekent aan beroepen.
- 11 Het onderzoek van Schils et al. (2006) richt zich niet specifiek op het effect van werkloosheid aan het begin van de loopbaan. In het onderzoek van Steijn et al. (2006) en van Luijckx en Wolbers (2009) gebeurt dat wel. Mogelijk is dat de oorzaak van het verschil tussen de conclusies over de lengte van de periode waarin littekeneffecten zich manifesteren.
- 12 Wolbers (2010) concludeert dat schoolverlaters die in tijden van laagconjunctuur in een baan beneden hun niveau beginnen meer kans hebben op opwaartse mobiliteit. Dit is in lijn met de veronderstelling dat het littekeneffect zwakker is bij laagconjunctuur. Steijn et al. (2006) en Luijckx en Wolbers (2009) vinden geen samenhang tussen de conjunctuur bij het betreden van de arbeidsmarkt en de sterkte van het littekeneffect.

Literatuur

- Allen, J., G. van Breugel, J. Coenen, D. Fouarge, C. Meng, G. Ramakers, J. van Dijk en V. Venhorst (2009). *Afgestudeerden van het hbo tijdens een crisis: geen verloren generatie*. Den Haag: HBO-raad.
- Arts, W. (2009). Naar een nieuwe verloren generatie? In: *Christen Democratische Verkenningen*, jg. 29, nr. 1, p. 57-65.
- Asselberghs, K., R. Batenburg, F. Huijgen en M. de Witte (1998). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel iv. Bevolking in loondienst naar functieniveau: ontwikkelingen in de periode 1985-1995*. Tilburg: OSA.
- Batenburg, R., K. Asselberghs, F. Huijgen en M. de Witte (2003). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel V. Trends in beroepsniveau en overscholing in de periode 1987-2000*. Tilburg: OSA.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, H. (1997). *De toekomst van de verloren generatie*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, H.A. en K. Sanders (1993). Overgang van onderwijs naar arbeid. In: *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, jg. 9, nr. 3, p. 230-240.
- Boelhouwer, Jeroen (2010). *Wellbeing in the Netherlands. The scp life situation index since 1974* (proefschrift). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Borghans, L. en M. Wolbers (2003). Schoolverlaters in moeilijke tijden. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 88, nr. 4401, p. 212-214.
- Corpeleijn, A. (2005). Ontwikkelingen in de beloningsverhoudingen, 1997-2002. In: *Sociaal-economische trends*, 2e kwartaal 2005, p. 52-59.
- CPB (2008). *Centraal economisch plan 2008*. De Haag: Centraal Planbureau.
- Hagenaars, Jacques A. (1998). De onzichtbare kleren van de generaties, of: 'Show me your true colors'. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 73, nr. 3, p. 211-215.
- Hartgers, M. en W. Portegijs (2009). Onderwijs. In: A. Merens en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2008* (p. 46-76). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/2).
- Herten, L.M. van, K. Oudshoorn, R.J.M. Perenboom, Y.M. Mulder, N. Hoeymans en D.J.H. Deeg (2002). *Gezonde levensverwachting naar sociaaleconomische status*. Leiden: TNO Preventie en Gezondheid.
- Herweijer, Lex (2006). Onderwijs en opleiding. In: Alice H. de Boer (red.), *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop* (p. 21-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2006/12).
- Herweijer, Lex (2008). *Gestruikeld voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2008/10).
- Herweijer, L.J. en J.L.T. Blank (1987). Onderwijsexpansie en werkloosheid. In: *Tijdschrift voor arbeidsmarktvaartstukken*, jg. 3, nr. 3, p. 81-86.
- Huijgen, F. (1989). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel III. Bevolking in loondienst en functiestructuur in 1977 en 1985*. Den Haag: OSA.
- Josten, E. (2010). *Minder werk voor laagopgeleiden?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2010/10).
- Josten, E. en G. Jehoel-Gijsbers (2009). Baanverliezers tijdens de recessie. In: C. Vrooman (red.), *Werkloos in crisistijd* (p. 11-29). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/19).
- Kuhry, B. (1998). *Trends in onderwijsdeelname. Van analyse tot prognose*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga (Sociale en culturele studies 25).
- Luijckx, R. en M.H.J. Wolbers (2009). The effects of non-employment in early work-life on subsequent employment chances of individuals in the Netherlands. In: *European Sociological Review*, jg. 25, nr. 6, p. 647-660.
- Meer, P.H. van der, en A.C. Glebbeek (2002). The return to formal overschooling. Filling in a research gap. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, jg. 37, p. 108-131.
- Merton, R.K. (1968). The Matthew effect in science. In: *Science*, jg. 159, nr. 3810, p. 56-63.
- Minne, B., M. van der Steeg en D. Webbink (2007). *De maatschappelijke opbrengsten van onderwijs*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB-memorandum 177).
- Mooi-Reci, I. (2008). *Unemployed and scarred for life?* Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Ploeg, S.W. van der (1993). *The expansion of secondary and tertiary education in the Netherlands* (proefschrift). Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Rijken, S. (1999). *Educational expansion and status attainment. A cross-national and over-time comparison* (proefschrift). Amsterdam: Thela Thesis.
- ROA (2009a). *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2008*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- ROA (2009b). *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2014*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- ROA (2010). *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2009*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.

- SCP (1992). *Sociaal en cultureel rapport 1992*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga.
- SCP (1994). *Sociaal en cultureel rapport 1994*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga.
- Schils, T., D. Fouarge en M. Kerkhofs (2006). *Loon en werk na werkloosheid*. Tilburg: OSA (OSA-publicatie A221).
- Steijn, B., A. Need en M. Gesthuizen (2006). Well begun, half done? Long-term effects of labour market entry in the Netherlands, 1950-2000. In: *Work, employment and society*, jg. 20, nr. 3, p. 453-472.
- szw (2009). *Actieplan Jeugdwerkloosheid*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TK (1988/1989). *Gevolgen van wijzigingen in de onderwijsdeelname voor de rijksbegroting*. Brief van de minister van onderwijs en wetenschappen van 2 juni 1989. Tweede Kamer, vergaderjaar 1988/1989, 20800, nr. 106.
- TK (2007/2008). *Parlementair onderzoek onderwijsvernieuwingen. Deelonderzoek Sociaal en Cultureel Planbureau*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31007, nr. 7.
- Tolsma, J. en M.J.H. Wolbers (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling
- Turkenburg, M. en R. Vogels (2009). Onderwijs. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 125-166). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/14).
- Vreyer, P. de, R. Layte, M. Wolbers en M.A. Hussain (2000). The permanent effects of labour market entry in times of high unemployment. In: D. Gallie en S. Paugam (red.), *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe* (p. 134-152). Oxford: Oxford University Press.
- Wolbers, M.J.H. (1998). *Diploma-inflatie en verdringing op de arbeidsmarkt. Een studie naar ontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's in Nederland* (proefschrift). Amsterdam: Thela Thesis.
- Wolbers, M.J.H. (2010). Blijvende gevolgen van een gebrekkige start? In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 26, nr. 2, p. 223-239.